

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ В СЕМАНТЕМАХ НЕПОХІДНИХ НАЗВ ТВАРИН

В. М. Пітель, В. І. Пітель

*Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника;
кафедра української мови; 76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-08*

У статті розглянуто типологію класифікаційних внутрішньослівних відношень багатозначних непохідних зооназв шляхом виведення тематичних моделей. У побудові моделей враховано ознаки, на яких базуються метафоричні та гіпо-гіперонімії переноси.

Ключові слова: класифікаційні зв'язки, метафора, гіпо-гіперонімія, сема, семема, ЛСВ, семантика, зооназва.

Сучасна лінгвістика характеризується посиленою увагою до проблем семантики. Тому актуальним є дослідження семантичних відношень у межах різних лексичних груп.

Мета нашої статті – розглянути види класифікаційних відношень у структурі багатозначних непохідних зооназв. Вибір непохідних семантем зумовлений тим, що вони не мають ретроспективних міжслівних мотиваційних зв'язків і виникнення в їх структурі нових ЛСВ ґрунтується на внутрішньослівній деривації (із синхронної точки зору).

У лінгвістиці визначають два основні типи смислових зв'язків між значеннями слів – імплікаційні та класифікаційні [6, с. 37-42; 7, с. 67-70]. Якщо імплікаційні відношення є “аналогом реальних зв'язків сутностей об'єктивного світу, їх взаємодій і залежностей” [6, с. 67] (у структурі семантем вони виявляються як метонімія з типовими моделями: ‘предмет → його частина’, ‘дія → її результат’, ‘матеріал → ви-ріб із нього’ і т. ін.), то класифікаційні відношення є наслідком інтелектуальної суб'єктивної систематизації мовцями різноманітних явищ дійсності. На відміну від імплікаційних зв'язків, у цьому випадку відношення між сутностями встановлюються лише у свідомості носіїв мови на основі спільності ознак реалій світу.

Класифікаційні зв'язки за своєю природою поділяються на гіпо-гіперонімії та симілятивні. Перші виникають між родовими та видовими значеннями (формують гіпо-гіперонію), другі – між значеннями з подібними денотатами (представлені метафорою) [6; 7].

Наведені типи смислових зв'язків семем репрезентовані трьома типами полісемії – метонімія, метафора та гіпо-гіперонімія, які виступають і як процес творення нових значень, і як результат, що виявляєть-

ся в семантичній структурі багатозначного слова у вигляді семем, між якими існують певні відношення.

Метафора – тип семантичних змін і полісемії, що полягає в утворенні нового значення на основі подібності реалій дійсності. Метафоризоване значення “відбиває не лише об’єктивний світ, а перш за все суб’єктивний аспект дійсності у вигляді експресивності самого слова, яке містить не віддзеркалення реальних зв’язків предметів і явищ, а вказує на позитивну або негативну оцінку предмета зі сторони мовця” [4, с. 208].

Гіпо-гіперонімія – тип семантичних змін і полісемії, який полягає в утворенні нового ЛСВ слова шляхом розширення або звуження попереднього значення. Такі відношення виникають між семемами різного ступеня узагальнення. Вони базуються на родо-видовому включенні ознак одного ЛСВ в інше значення. Залежно від напрямку мотивації розрізняють зв’язок спеціалізації (інклюзивний, родо-видовий, звуження значення) і генералізації, узагальнення (ексклюзивний, видо-родовий, розширення значення) [6, с. 43].

Пізнаючи світ, людина класифікує нові явища на основі набутих раніше досвіду та знань. Звідси – прагнення за певними ознаками виявити спільність різних предметів, явищ, живих істот тощо. Спостереження за світом фауни закріпило за зооназвами широке поле фонових знань, які дають змогу порівнювати тварин з іншими об’єктами дійсності й детермінують процеси внутрішньослівної деривації.

Узагальнюючи відомі в лінгвістичній літературі описи ознак, які лягають в основу класифікаційних зв’язків [5, с. 38-40; 8, с. 198-200; 11, с. 63 та ін.], визначаємо такі основні напрямки, за якими здійснюються метафоричні та гіпо-гіперонімії переноси: 1) переноси за схожістю ознак, що сприймаються органами відчуття (зорове (форма; колір, блиск, перелив барв тощо; розташування у просторі (місцезнаходження); кількість; розмір; загальний зовнішній вигляд), слухове, тактильне, смакове й нюхове сприйняття); 2) переноси за схожістю емоційно-психологічного сприйняття (предмети і явища навколишнього світу можуть викликати позитивні чи негативні емоції, що дає змогу поєднувати в одному формативі назви реалій дійсності, які зумовлюють однаковий емоційний стан або характеризуються однаковим емоційним станом); 3) переноси за схожістю ознак, що сприймаються комплексно (емпіричне і раціональне сприйняття: часова ознака, інтенсивність прояву якості чи дії, спосіб дії, функція); 4) фізіолого-психологічне враження від сприйняття: а) синестетичні переноси (класифікація реалій дійсності на основі конкретних ознак, які сприймаються органами відчуття з їх наступним психологічним осмисленням і виявленням спільності з іншим відчуттям; транспозиція від одного відчуття до іншого (наприклад, від зорового до слухового); б) перехід зі сфери чуттєвого сприйняття до психологічного осмислення й оцінки (смакові, зорові,

слухові, тактильні й інші відчуття та психологічна, емоційна характеристика цих якостей в іншому предметі, явищі, дії тощо) [10, с. 105-107].

Нами зафіксовано 176 семем, утворених за 36 метафоричними моделями (моделі наводимо в порядку зменшення їх продуктивності):

1. **Тварина** → **людина, схожа на неї** (складає 51% від загальної кількості інших метафоричних моделей):

1) **за способом дії, фізіолого- та емоційно-психологічним враженням від сприйняття**. Цей тип дериваційних зв'язків найпродуктивніший, за ним утворено 27 метафоричних значень у семантичній структурі зооназв (**скорпіон 1** → 2 (цифрами позначено порядковий номер семем слів), **дундук 1** → 2, **сокіл 1** → 2, **баран 1** → 2, **змія 1** → 2 тощо). Наприклад: **скорпіон 1** 'отруйна членистонога тварина ряду навукоподібних, поширена у країнах з теплим та жарким кліматом' → 2 'про підступну, підлу людину' [12, Т. IX, с. 304]. Фонові знання, пов'язані з цією твариною (семи: 'вночі виходить на полювання', 'удень ховається в будинках, машинах, одязі, взутті тощо', 'небезпечна, отруйна', 'має жало' та ін.), сприяли порівнянню її поведінки (сема 'підступно, несподівано жалить') із вчинками окремих людей та переходу зі сфери чуттєвого сприйняття до психологічної, емоційної характеристики цих якостей в людині ('підлість'). Як ця тварина, так і люди, схожі на неї, викликають негативні емоції;

2) **за способом дії: морж 1** → 2, **коза 1** → 2, **мавна 1** → 2, **ведмідь 1** → 2, **сорока 1** → 2 та ін. Такий вид переносу характеризує випадки, коли поведінка людини була схожою на спосіб дії тварини. Наприклад: **морж** – 1 'водяний ластоногий ссавець із вусатою мордою, великими іклами та короткою шерстю' → 2 'про людину, що купається в крижаній воді' [12, Т. IV, с. 802];

3) **за фізіолого- та емоційно-психологічним враженням від сприйняття: тля 1** → 2, **рептилія 1** → 2, **акула 1** → 2, **павук 1** → 2, **орел 1** → 3 та ін. Таке перенесення найменувань зумовлене однакоvim емоційним враженням від зіставлюваних реалій та переходом зі сфери чуттєвого сприйняття певних якостей одного об'єкта до психологічної характеристики цих ознак в іншому об'єкті. Наприклад: **тля 1** 'дрібна паразитична комаха, яка живиться соком рослин' → 2 'про когось незначного, нікчемного' [12, Т. X, с. 156]. Спостерігаємо актуалізацію сем 'дрібний', 'шкідник', 'непотрібний', 'нікчемний' тощо;

4) **за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття: хамелеон 1** → 2, **теля 1** → 2, **кит 1** → 2, **лев¹ 1** → 2, **жук 1** → 2 та ін. Наприклад: **хамелеон 1** 'різновид невеликої ящірки, яка має здатність змінювати своє забарвлення під впливом зовнішніх причин' → 2 'безпринципна людина, яка залежно від обставин часто змінює свої погляди, думки, уподобання' [12, Т. XI, с. 15-16];

5) **за загальним зовнішнім виглядом та емоційно-психологічним**

враженням від сприйняття: *мавна 1 → 3, коструб 1 → 3, лань, пацюк²* (в останніх двох семантемах зафіксовано відтінки значення, утворені за цією моделлю). Наприклад: *мавна 1* 'високоорганізована тварина-ссавець із ряду приматів, що за будовою тіла стоїть найближче до людини' → 3 'про дуже негарну людину' [12, Т. IV, с. 588];

6) **за способом дії та емоційно-психологічним враженням від сприйняття:** *свиня 1 → 2, щур¹, пацюк¹* (в останніх двох семантемах за цією моделлю утворено відтінки значення). Наприклад: *свиня 1* 'парнокопитний ссавець родини свинячих, свійський вид якого розводять для одержання м'яса, сала, щетини, шкіри; самка кнура' → 2 'неохайна людина' [12, Т. IX, с. 73];

7) **за загальним зовнішнім виглядом:** *тараня 1 → 2, цап 1 → 2*. Наприклад: *тараня 1* 'невелика промислова риба родини корошових, поширена в опріснених ділянках Чорного та Азовського морів, яка іноді заходить у пониззя Дніпра, Дунаю та ін. річок; різновид плитки' → 2 'про худу, високу людину' [12, Т. X, с. 39]. У семантемі *цап* другий ЛСВ об'єднує два різні значення ('про чоловіка з неприємним, фальшивим голосом; про бородатого або старого чоловіка' [12, Т. XI, с. 179]), тому вважатимемо їх окремими семемами;

8) **за розміром:** *кобила 1 → 2, хрущ* (у семантемі *хрущ* зафіксовано відтінок значення 'мала дитина, людина' [12, Т. XI, с. 160]). Наприклад: *кобила 1* 'самка жеребця; лошиця' → 2 'про високу на зріст огрядну жінку' [12, Т. IV, с. 200-201];

9) **за функцією та емоційно-психологічним враженням від сприйняття:** *бидло 1 → 2, худоба 1 → 2*. Наприклад: *бидло 1* 'свійська рогата худоба' → 2 'зневажлива назва поневолених українських селян, яку вживала польська шляхта' [3, с. 49];

10) **за слуховим та емоційно-психологічним враженням від сприйняття:** *соловей 1 → 2, цап 1 → 2*. Наприклад: *соловей 1* 'маленький перелітний корисний птах родини горобиних з сірим оперенням, самець якого чудово співає, особливо в період гніздування' → 2 'людина, яка має гарний, переважно високий голос і володіє мистецтвом співу' [12, Т. IX, с. 444];

11) **за загальним зовнішнім виглядом, способом дії та емоційно-психологічним враженням від сприйняття:** *шкапа 1* 'заморений, слабосилий, худий кін' → 2 'фізично слаба, виснажена, нездатна до роботи людина' [12, Т. XI, с. 470];

12) **за способом дії та розміром:** *корова 1* 'велика парнокопитна свійська молочна тварина; самка бугая' → 2 'про незграбну, товсту або нерозумну жінку' [12, Т. IV, с. 295].

II. *Тварина → інша тварина, схожа на неї* (13%):

1) **за способом дії та загальним зовнішнім виглядом.** Ця ознака в моделі II виявилася найчастотнішою, за нею утворено 17 похідних ЛСВ

(*чайка*¹ 1 → 2, *хробак* 1 → 2, *ящір* 1 → 2 тощо). Наприклад: *чайка*¹ 1 ‘морський водоплавний птах родини сивкових’ → 2 ‘переважно наземний денний птах ряду сивоподібних, що селиться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах’ [12, Т. XI, с. 264]; *хробак* 1 ‘личинка комах, яка живе в землі’ → 2 ‘те саме, що черв’як 1; безхребетна тварина, яка пересувається, вигинаючи своє м’яке видовжене тіло’ [12, Т. XI, с. 150, с. 300];

2) за кольором: *шпак* 1 → 2, *лунка*² 1 → 2, *жовна* 1 → 2. Наприклад: *шпак* – 1 ‘невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми’ → 2 ‘темно-сірий кін’ [12, Т. XI, с. 513]; *лунка*² – 1 ‘молюск роду черевоногих з напівкруглою черепашкою, що живе в прісних і солонуватих водах’ → 2 ‘метелик – шкідник лісів, з сріблясто-сірими крилами, у верхній частині яких є великі жовті плями’ [12, Т. IV, с. 555]. У семантемі *шпак* актуалізується сема ‘темно-сірий колір’, а в полісеманті *лунка*² – ‘сріб-лясто-сірий колір’, ‘жовтий колір’.

3) за функцією, способом дії та загальним зовнішнім виглядом: *блоха* 1 → 2, *воша* 1 → 2. Наприклад: *блоха* 1 ‘безкрила маленька комаха – паразит тварин і людей’ → 2 ‘маленький жучок з коротким яйцевидним тілом – шкідник сільськогосподарських культур’ [12, Т. I, с. 212];

4) за розміром: *ярча* – 1 ‘ягня (до року)’ → 2 ‘перше щеня, особливо від суки першого поносу’ [12, Т. XI, с. 652].

III. Тварина → прикраса (предмет культу, герб, амулет тощо), схожий на неї (4%):

а) за загальним зовнішнім виглядом (*голуб* 1 → 3, *скарабей* 1 → 2, *орел* 1 → 2, *півень*, *лебідь*, *лев*; в останніх трьох семантемах зафіксовано відтінки значення, утворені за цією моделлю): *голуб* – 1 ‘птах ряду голубоподібних з різнобарвним пір’ям та великим волом’ → 3 ‘прикраса з паперу, воску або інших матеріалів, що має вигляд такої птиці’ [12, Т. II, с. 118]; *скарабей* – 1 ‘пластинчатоусий жук, поширений переважно у Південній Європі, Північній Африці, Малій і Передній Азії’ → 2 ‘у стародавньому Єгипті – висічені з каменю зображення священного жука, які були предметами культу, амулетами, прикрасами, а також монета, камінь і т. ін. із зображенням такого жука’ [12, Т. IX, с. 251];

б) за формою: *краб* – 1 ‘морський десятиногий короткохвостий рак, у клешнях і ногах якого є смачне м’ясо’ → 3 ‘кокарда на кашкеті моряків’ [12, Т. IV, с. 318].

IV. Тварина → засіб пересування, схожий на неї (3%):

а) за загальним зовнішнім виглядом, способом дії, розташуванням у просторі (місцезнаходженням) та емоційно-психологічним враженням від сприйняття: *сокіл* 1 → 2, *шуліка* (у семантиці останнього слова зафіксовано відтінок значення, утворений за цією моделлю)

лю). Наприклад: **шуліка** – ‘великий хижий птах родини яструбиних з довгими крилами і загнутим дзьобом; коршак’ → ‘ворожий літак’ [12, Т. XI, с. 560];

б) за розташуванням у просторі (місцезнаходженням): **амфібія** 1 → 3, 1 → 4. Наприклад: **амфібія** – 1 ‘земноводна тварина (жаба, саламандра та ін.), личинка якої дихає зябрами, а дозріла особина – легенями’ → 3 ‘літак, пристосований для зльоту і посадки на суші й на воді’; 4 ‘танк або автомобіль, що може рухатися по суші й по воді’ [12, Т. I, с. 40];

в) за способом дії, слуховим сприйняттям та емоційно-психологічним враженням від сприйняття: **тигр** 1 ‘великий хижий звір родини котячих жовтогарячого забарвлення з чорними смугами’ → 2 ‘назва німецького важкого танка періоду другої світової війни’ [12, Т. X, с. 109].

V. **Тварина** → **міфічна або казкова істота, схожа на неї за загальним зовнішнім виглядом, способом дії, емоційно-психологічним враженням від сприйняття** (2,3%): **саламандра** 1 → 2, **змія** 1 → 2, **змій** 1 → 2, **нерейда** 1 → 2. Наприклад: **саламандра** – 1 ‘хвостате земноводне, схоже на ящірку’ → 2 ‘у міфології західноєвропейських народів – дух вогню’ [12, Т. IX, с. 18].

VI. **Тварина** → **одяг (його частина), схожа на неї** (2,3%):

а) за формою: **равлик** 1 → 2, **метелик** 1 → 3, **чушка** 1 → 3. Наприклад: **равлик** – 1 ‘молюск, який має черепашку, дуже повільно пересувається і живе переважно у болотах’ → 2 ‘рід шкіряних постолів’ [12, Т. VIII, с. 426];

б) за загальним зовнішнім виглядом: **боа** – 1 ‘велика змія з родини удавів, що водиться в тропічних країнах’ → 2 ‘жіночий шарф з хутра або пір’я’ [12, Т. I, с. 205].

VII. **Тварина** → **гра, схожа на неї за способом дії** (2%): **ворон**¹ 1 → 2, **ящур**² 1 → 2, **коструб** 1 → 2. Наприклад: **ворон**¹ – 1 ‘великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір’ям, що живе подалі від осель (переважно в лісі)’ → 2 ‘рід гри, у якій імітується напад ворона на курчат, що їх захищає квочка’ [12, Т. I, с. 740].

VIII. **Тварина** → **іграшка, схожа на неї за загальним зовнішнім виглядом та способом дії** (1,1%): **змія** 1 → 4, **змій** 1 → 5. Наприклад: **змій** – 1 ‘плазун з видовженим тілом, укритим лускою’ → 5 ‘дитяча іграшка: легкий каркас, обтягнутий папером або тканиною, з довгою ниткою для запускання в повітря’ [12, Т. III, с. 620].

IX. **Тварина** → **механізм (або його частина), схожа на неї за загальним зовнішнім виглядом та способом дії** (1,1%): **гусінь** 1 → 2, **черв’як** 1 → 4. Наприклад: **гусінь** – 1 ‘видовжена личинка метелика з кількома парами ніг і гризучим ротовим апаратом’ → 2 ‘широкий лан-

цюг, що накладається на колеса трактора, танка і т. ін. для підвищення прохідності машини' [12, Т. II, с. 197].

X. *Тварина* → *спортивний пристрій, схожий на неї за формою* (1,1%): *кінь* 1 → 3, *кобила* 1 → 3. Наприклад: *кінь* – 1 'велика свійська однокопитна тварина, яку використовують для перевезення людей і вантажів' → 3 'оббита шкірою колода на чотирьох ніжках для гімнастичних вправ' [12, Т. IV, с. 167-168].

XI. *Тварина* → *пристрій для покарання, схожий на неї за формою* (1,1%): *кобила* 1 → 4, *куна* 1 → 3. Наприклад: *кобила* – 1 'самка жеребця; лошиця' → 4 'лава, на якій тілесно карали засуджених' [12, Т. IV, с. 200-201].

XII. *Тварина* → *шахова фігура, схожа на неї чи на її частини за загальним зовнішнім виглядом* (1,1%): *кінь* 1 → 2, *слон* 1 → 2. Наприклад: *кінь* – 1 'велика свійська однокопитна тварина, яку використовують для перевезення людей і вантажів' → 2 'шахова фігура з зображенням голови коня' [12, Т. IV, с. 167-168].

XIII. *Тварина* → *зачіска, схожа на неї за формою* (1,1%): *оселедець* 1 → 2, *їжак* 1 → 2. Наприклад: *оселедець* – 1 'невелика морська промислова риба, яку вживають у засоленому або копченому вигляді' → 2 'старовинна чоловіча зачіска у вигляді довгого пасма волосся на голій голові (перев. у козаків); чуприна' [12, Т. V, с. 758].

XIV. *Тварина* → *рослина, схожа на неї* (1,1%):

а) *за загальним зовнішнім виглядом*: *метелик* – 1 'комаха ряду метеликів' → 4 'іпергель; невелика однорічна рослина родини гвоздикових з довгим ниткоподібним листям і білими квітами' [12, Т. IV, с. 687; Т. XI, с. 518];

б) *за розташуванням у просторі (місцезнаходженням)*: *арфібія* – 1 'земноводна тварина (жаба, саламандра та ін.), личинка якої дишає зябрами, а дозріла особина – легенями' → 2 'земноводна рослина, яка може жити і в воді, і на суші' [12, Т. I, с. 40].

XV. *Тварина* → *танець, схожий на неї за слуховим сприйняттям* (1,1%): *чечітка* 1 → 2, *горлиця* 1 → 3. Наприклад: *чечітка* – 1 'невеликий співучий птах родини в'юркових' → 2 'чіткий за ритмом танець з частим постукуванням підосиви й каблука об підлогу' [12, Т. XI, с. 320].

XVI. *Тварина* → *відчуття, душевний стан людини (спільні ознаки – фізіолого- та емоційно-психологічні враження від сприйняття)* (1,1%): *черв'як* 1 → 3, *хробак* 1 → 5. Наприклад: *черв'як* – 1 'безхребетна тварина, яка пересувається, вигинаючи своє м'яке видовжене тіло' → 2 'відчуття, душевний стан, що ослаблює віру людини в щонебудь' [12, Т. XI, с. 300].

XVII. *Тварина* → *спосіб дії (спільна ознака – загальний зовніш-*

ній вигляд) (1,1%): *їжак* 1 → 2, *рак* 1 → 2. Наприклад: *їжак* – 1 ‘невеличка тварина-ссавець, спина й боки якої вкриті твердими голками’ → 2 ‘настовбурчено (про волосся, шерсть і т. ін.)’ [12, Т. IV, с. 59].

XVIII. *Тварина* → *музичний інструмент, схожий на неї за загальним зовнішнім виглядом* (0,6%): *коза* – 1 ‘невелика рогата жуйна тварина родини пороженнесторогих, що дає молоко, м’ясо тощо; самиця козла’ → 3 ‘те саме, що волинка’ [12, Т. IV, с. 209].

XIX. *Тварина* → *знаряддя для чищення, миття, обмітання тощо, схоже на неї за формою і за тактильними відчуттями* (0,6%): *йорж* – 1 ‘дрібна прісноводна риба родини окуневих із колючими плавцями’ → 2 ‘щітка для чищення, миття лампового скла тощо’ [12, Т. IV, с. 62].

XX. *Тварина* → *підставка, схожа на неї за формою* (0,6%): *кобила* – 1 ‘самка жеребця; лошиця’ → 5 ‘те саме, що козла 2,3; колода на чотирьох похилих ніжках, що використовується в парі з іншими як підставка для чого-небудь; підставка для різання дров, що складається зі збитих навхрест жердин, з’єднаних поперечкою’ [12, Т. IV, с. 201; Т. IV, с. 212].

XXI. *Тварина* → *соска, схожа на неї за формою* (0,6%): *суслик* – 1 ‘ховрах’ → 2 ‘соска з жованої їжі’ [12, Т. IX, с. 857].

XXII. *Тварина* → *брусок, схожий на неї за формою* (0,6%): *чушка* – 1 ‘те саме, що свиня 1,2’ → 2 ‘металевий злиток, видовжений брусок, виготовлений способом виливання’ [12, Т. XI, с. 392].

XXIII. *Тварина* → *поплавок, схожий на її частину за формою* (0,6%): *галаган* – 1 ‘головатий півень з голою шиєю’ → 2 ‘поплавок на великій рибальській сіті’ [12, Т. II, с. 18].

XXIV. *Тварина* → *гачок, схожий на її частину за формою* (0,6%): *рак*¹ – 1 ‘покрита панцером безхребетна прісноводна тварина класу членистоногих з великими клішнями біля голови і черевцем, схожим на хвіст’ → 3 ‘прикріплений до жердини гачок, яким витягають воду з криниці’ [12, Т. VIII, с. 443].

XXV. *Тварина* → *зброя, схожа на неї за формою* (0,6%): *бульдог* – 1 ‘собака особливої породи з великою тупою мордою, широкими грудьми та короткими товстими лапами’ → 3 ‘невеликий короткоствольний револьвер з набоями великого калібру’ [12, Т. I, с. 254].

XXVI. *Тварина* → *листівка, схожа на неї за способом дії* (0,6%): *метелик* – 1 ‘комаха ряду метеликів’ → 2 ‘терміново випущений листок з коротким повідомленням про що-небудь, із закликом; листівка, прокламація’ [12, Т. IV, с. 687]. Спостерігаємо актуалізацію сем ‘летіти’, ‘кружляти’ та ін.

XXVII. *Тварина* → *утвір, схожий на неї за загальним зовнішнім виглядом* (0,6%): *поліп* – 1 ‘кишковопорожнинні тварина, що на одному

кінці має присоски, якими прикріплюється до нерухомого предмета, а на протилежному кінці – рот’ → 2 ‘патологічний гладкий або ворсинчастий утвір, що прикріплюється ніжною до слизової оболонки’ [12, Т. VII, с. 76].

XXVIII. Тварина → **суміш напоїв (спільна ознака – фізіолого-пси-хологічне враження від сприйняття)** (0,6%): **ведмідь** – 1 ‘великий хижий ссавець з незграбним масивним тілом, укритим густою шерстю’ → 3 ‘суміш різних вин або суміш вина з чаєм чи кофе’ [12, Т. I, с. 316]. Відомо, що змішування напоїв зможе призводити до посилення стану сп’яніння, а отже, і до агресивності, неконтрольованості, вайлуватості тощо людини. Очевидно, цим і пояснюється така мотивація перенесення найменування.

XXIX. Тварина → **оборонна споруда, схожа на неї за загальним зовнішнім виглядом і тактильним відчуттям** (0,6%): **їжак** – 1 ‘невеличка тварина-ссавець, спина й боки якої вкриті твердими голками’ → 4 ‘навхрест скріплені й обмотані колючим дротом колоди або рейки, які застосовують проти ворожих танків і піхоти’ [12, Т. IV, с. 59].

XXX. Тварина → **верхня частина замету, крижини, схожа на неї за формою** (0,6%): **баран** – 1 ‘самець вівці’ → 4 ‘гребінь замету, крижини’ [12, Т. I, с. 103].

XXXI. Тварина → **візерунок, схожий на неї за блиском, переливом барв тощо** (0,6%): **селезень** – 1 ‘самець качки; качур’ → 2 ‘намерзлий візерунок на віконних шибках’ [12, Т. IX, с. 117].

XXXII. Тварина → **частина поверхні, схожа на неї за кольором та способом дії** (0,6%): **заєць** – 1 ‘невеликий пологливий звірок родини гризунів, з кучим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами’ → 3 ‘те саме, що зайчик 2; світла плямка від сонячного променя, відбита блискучою поверхнею’ [12, Т. III, с. 120, с. 136]. Актуалізуються семи ‘світлий’, ‘вигравати’, ‘скакати’, ‘мерехтити’ тощо.

XXXIII. Тварина → **біблійний образ, схожий на неї за загальним зовнішнім виглядом, фізіолого- та емоційно-психологічним враженням від сприйняття** (0,6%): **змій** – 1 ‘те саме, що змія 1; плазун з видовженим тілом, укритим лускою’ → 3 ‘біблійний образ диявола, що спокусив людину в раю’ [12, Т. III, с. 620, с. 628].

XXXIV. Тварина → **порядок шиккування військ, схожий на неї за формою** (0,6%): **свиня** – 1 ‘парнокопитний ссавець родини свинячих, свійський вид якого розводять для одержання м’яса, сала, щетини, шкіри’ → 3 ‘порядок шиккування військ у вигляді клину’ [12, Т. IX, 73].

XXXV. Тварина → **те, що руйнує, мучить, викликає сумніви (спільні ознаки – фізіолого- та емоційно-психологічне враження від сприйняття)** (0,6%): **шашіль** – ‘коричневий жук завдовжки 2-3 мм, личинки якого, розвиваючись переважно у мертвій деревині (меблях, бу-

дівлях тощо) чи борошні, точать їх' → 'те, що руйнує щось, мучить когось, викликає сумніви і т. ін.' [12, Т. XI, с. 425].

XXXVI. Група тварин → майно (спільна ознака – функція) (0,6%): *худоба* – 1 'чотириногі свійські сільськогосподарські тварини' → 3 'майно, скарб' [12, Т. XI, с. 167]. Актуалізуються семи 'рівень достатку', 'засіб для життя' тощо.

Очевидно, суб'єктивне начало метафори і пов'язане з ним широке поле варіювання її семантики, розмаїття ознак, на базі яких здійснюються метафоричні переноси, – усе це зумовлює нерегулярність і непродуктивність цього типу класифікаційних відношень. Так, за 19-ма моделями (XVIII-XXXVI; 'тварина → музичний інструмент, схожий на неї за загальним зовнішнім виглядом', 'тварина → знаряддя для чищення, миття, обмітання тощо, схоже на неї за формою і тактильними відчуттями', 'тварина → суміш напоїв, схожа на неї за фізіолого-психологічним враженням від сприйняття' та ін.) утворено всього по одному ЛСВ, за 10-ма моделями (VIII-XVII; 'тварина → іграшка, схожа на неї за загальним зовнішнім виглядом та способом дії', 'тварина → зачіска, схожа на неї за формою', 'тварина → танець, схожий на неї за спільністю слухового сприйняття' тощо) – по дві семемі.

Однак перші дві моделі (I, II) характеризуються високою частотністю та продуктивністю. Скажімо, за першою ('тварина → людина, схожа на неї за...') утворено 51% метафоричних значень у семантемах непохідних зооназв, а за другою ('тварина → інша тварина, схожа на неї за...') – 13%. Як бачимо, з тваринами найчастіше порівнюють людей та інших тварин.

Аналіз моделей засвідчує, що метафоричні переноси в семантемах непохідних зоолексем зазвичай базуються одразу на кількох ознаках. Домінує група ознак, які сприймаються комплексно (емпіричне і раціональне сприйняття). Так, найбільше семем утворено за ознакою способу дії (26% від загальної кількості усіх ознак), ознака функція виявилася менш частотною (3%). Активно виявляється група ознак, які сприймаються органами відчуття, зокрема за схожістю: зорового сприйняття (загальний зовнішній вигляд (17%), форма (6%), колір (2%), розташування у просторі (місцезнаходження) (2%); розмір (1%)); слухового сприйняття (2%); тактильного (дотикового) сприйняття (1%). Також зафіксовано переноси за схожістю емоційно-психологічного (20%) та фізіолого-психологічного (20%) враження від сприйняття.

У досліджуваних моделях представлено всі групи ознак, але окремі їх підвиди відсутні: кількість; смакове сприйняття; нюхове сприйняття; часова ознака; інтенсивність прояву якості чи дії; фізіолого-психологічні враження від сприйняття, які виявляються в синестетичних переносах.

У семантичній структурі назв тварин виявлено 2 тематичні моделі родо-видових зв'язків, за якими утворено 17 значень:

1. **Порода (клас, вид) тварин** → **тварина як окремий представник цієї породи (класу, виду); спільні семантичні ознаки – загальний зовнішній вигляд, виконувані функції, спосіб життєдіяльності (особливості поведінки, харчування тощо)**. Такий тип дериваційних зв'язків найпродуктивніший, за ним утворено 80% гіпо-гіпероніміїчних значень у семантичній структурі зооназв (*спаніель 1 – 2, комаха 1 – 2, куріпка 1 – 2, форамініфера 1 – 2, мопс 1 – 2* та ін.). Наприклад: *мопс* – 1 'порода кімнатних собак із великою головою, тупою мордою та гладкою блискучою шерстю' → 2 'собака цієї породи' [12, Т. IV, 799]; *комахи* – 1 'клас безхребетних членистоногих тварин, до якого належать жуки, бабки, мухи, бджоли, блощиці, мурашки тощо' → 2 'мурашки, мурахи' [12, Т. IV, 241]; *куріпка* – 1 'народна назва кількох видів птахів ряду курячих' → 2 'курка' [12, Т. IV, 409].

Слід зауважити, що в ряді зооназв слововживання 'тварина як окремий представник цієї породи (класу, виду)' подано як відтінок значення, хоча в мовленні воно функціонує як окремий ЛСВ (наприклад, у семантичній структурі слів *мопс, такса², меринос* тощо). Зважаючи на нечіткість критеріїв віднесення вживання слова до відтинку значення або окремого значення, у таких випадках умовно розглядатимемо наведені у словнику відтинки значення як окремі ЛСВ.

Також іноді в словникових дефініціях семем подається кілька (здебільшого дві) родосем, які не перебувають між собою в синонімічних відношеннях (наприклад, *дог* – 'порода великих короткошерстих службових собак з тупою мордою і сильними щелепами, а також собака цієї породи' [12, Т. II, 338]; родосеми 'порода собак' і 'собака'). Однак одна і та ж семема не може позначати різні реалії дійсності, і друга родосема мала би стати основою іншого ЛСВ чи відтинку значення. Тому, виводячи тематичні моделі, надалі в таких випадках умовно вважатимемо наявність двох окремих ЛСВ (*дог*: 1 – 'порода тварин', 2 – 'тварина цієї породи').

2. **Будь-який організм, що виконує певні функції** → **конкретна тварина, яка виконує ці функції; спільна семантична ознака – виконувана функція**. За такою моделлю утворено одне значення (5%): *паразит* – 1 'організм, що живе всередині іншого організму або вростає в нього і живиться його тканинами, соками і т. ін.' → 4 'комаха (воша, блощиця), що живе на тілі людини або тварини і живиться їх кров'ю' [12, Т. VI, 63].

Зв'язок *вид* → *рід* представлений однією тематичною моделлю: **тварина** → **родина (підродина, група) тварин, до якої належить ця тварина; спільні семантичні ознаки – загальний зовнішній вигляд, виконувані функції, спосіб життєдіяльності (особливості поведінки,**

харчування тощо) (15%). Такий семантичний тип зв'язків зафіксовано в чотирьох семантамах: *цикада* – 1 'хоботна комаха з прозорими різнобарвними крильцями, самці якої видають характерне сюрчання' → 2 'родина комах ряду рівнокрилих хоботних, шкідники рослин; деякі їх види поширюють вірусні хвороби рослин' [12, Т. XI, 211]; *бик* – 1 'велика свійська рогата тварина; самець корови' → 3 'назва підродини великих жуйних ссавців, до якої належить тур, бізон, зубр та ін.' [12, Т. I, 165]; *тля* – 1 'дрібна паразитична комаха, яка живиться соком рослин' → 3 'про різних комах-шкідників' [12, Т. X, 156].

Як бачимо, гіпо-гіперонімія в семантичній структурі непохідних назв тварин передусім представлена звуженням значення. За тематичною моделлю '*будь-який організм, що виконує певні функції* → *конкретна тварина, яка виконує ці функції*' утворено всього одне значення, інші ж дві моделі ('*порода (клас, вид) тварин* → *тварина як окремий представник цієї породи (класу, виду)*'; '*тварина* → *родина (підродина, група) тварин, до якої належить ця тварина*') характеризуються регулярністю та продуктивністю, що свідчить про повторюваність встановлюваних у свідомості людей класифікаційних відношень між семемами полісемантів, які належать до тематичної сфери „назви тварин”.

Виявлені гіпо-гіпероніміїні переноси базуються на трьох ознаках, які діють комплексно: *загальний зовнішній вигляд, функції, спосіб життєдіяльності*.

Незважаючи на кількісне домінування метафоричних переносів у порівнянні з гіпо-гіпероніміїними, саме останній вид зв'язків характеризується більшою продуктивністю та регулярністю тематичних моделей.

Робити остаточні висновки про закономірність чи випадковість різних проявів явища класифікаційних зв'язків у структурі полісемантів можна лише за умови ґрунтового аналізу типології метафоричних та гіпо-гіпероніміїних відношень у межах різних лексико-семантичних груп слів. У цьому полягає перспектива подальших досліджень.

Література

1. Буйнова О. Ю. Универсальные и специфические черты процесса метафоризации / О. Ю. Буйнова // Лингвистические исследования. К 75-летию профессора Владимира Григорьевича Гака. – Дубна: Феникс+, 2001. – С. 49-65.
2. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика: монографія / Л.М. Васильев. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
4. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики: дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / С. П. Денисова. – К., 1996. – 500 с.

5. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови: монографія / Л.А. Лисиченко. – Харків: Харк. держ. ун-т. ім. Г.С. Сковороди, 1997. – 131 с.
6. Никитин М.В. Лексическое значение слова: Структура и комбинаторика: монографія / М.В. Никитин. – М.: Высшая школа, 1983. – 127 с.
7. Никитин М.В. Основы лингвистической теории: монографія / М.В. Никитин. – М.: Высшая школа, 1988. – 168 с.
8. Новиков Л.А. Семантика русского языка: монографія / Л.А. Новиков. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.
9. Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії: системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи: монографія / О.Д. Огуй. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – 370 с.
10. Пітель В.М. Типологія епідигматичних відношень полісемічних флороназв та їх похідних у лексиці сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 317 с.
11. Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70 – 90-х років ХХ ст.): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / І.А. Самойлова. –К., 1999. – 165 с.
12. Словник української мови: у 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
13. Теля В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В.Н Теля // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26-52.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 19.11.2017 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Ірецуком В. В.*

CLASSIFICATIONAL RELATIONS IN THE SEMANTEMES OF NON-DERIVATIVE FAUNA NAMES

V. M. Pitel, V. I. Pitel

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
Chair of Ukrainian Language; 76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko St., 57;
tel. +380 (342) 59-60-08; e-mail: kum@pu.if.ua*

The article examines the typology of classificational internal word correlations of polysemous non-derivative fauna names through the elaboration of thematic patterns. The construction of the patterns takes into consideration the features, on which metaphoric and hyponymic-hypernymic transfers are based.

Keywords: *classificational relations, metaphor, hyponymy and hypernymy, seme, sememe, LSV, semanteme, fauna name.*